

ייהרג ואל יעבור – בעניין מסירות נפש

כעולה מתוספות "ולדרוש להו", כתובות דף ג':

יהודה בר און

א

בגמרא כתובות דף ג': גרסינן: "דתניא מפני מה אמרו בתולה נשאת ליום הרביעי, שאם היה לו טענת בתולים היה משכים לב"ד... ומסכנה ואילך נהגו העם לכנוס בשלישי ולא מיחו בידם חכמים... מאי סכנה... אמר רבה: דאמרי בתולה הנשאת ביום הרביעי תיבעל להגמון תחלה. האי סכנה אונס הוא! משום דאיכא צנועות דמסרן נפשיהו לקטלא ואתיין לידי סכנה".

בשלב זה מבינה הגמרא, שה"סכנה" היא שנגזר על הבתולות הנשואות שייבעלו תחילה להגמון, וכיון שיש בנות ישראל צנועות, היו שמסרו נפשן למיתה בכדי שלא להיטמא והווי סכנה.

ומקשה הגמרא: "ולידרוש להו דאונס שרי", פירוש: נדרוש לבנות ישראל שכיון שהינן אנוסות אין הן נאסרות על בעליהן, שהרי הכתוב אומר¹ "והיא לא נתפשה", וכיון שכך אף הצנועות אינן צריכות למסור נפשן למיתה, וממילא אין כאן יותר סכנה, ויעמידו תקנת יום הנישואין במקומה ליום ד', בכדי שיהא אדם טורח שלושה ימים בסעודה.

בתוס² הקשו: "וא"ת והא אמרינן בפי' בן סורר ומורה על כל עבירות יעבור ואל ייהרג חוץ מעבודת כוכבים וגו' וש"ד", ואם כן כיצד זה אמרו בגמרא לדרוש להתיר לבנות ישראל להיבעל להגמון? ואע"פ שאינן נאסרות לבעליהן, סוף סוף אסור הדבר שהרי זה גילוי עריות והדין הוא דיייהרג ואל יעבור!

התוס' מביאים תירוץ של ריב"ם: "ויש לומר דהכי פריך – ולדרוש להו דאונס שרי לפי שהאשה היא קרקע עולם ולא עבדה מעשה, כדמשני בפרק בן סורר ומורה אסתר קרקע עולם היתה".

עיקרה של סוגיה זו הוא בסנהדרין³:

"א"ר יוחנן משום ר"ש בן יהוצדק: נימנו וגמרו בעליית בית נתזה בלוד: כל עבירות שבתורה אם אומרינן לאדם עבור ואל תהרג – יעבור ואל ייהרג, חוץ מעבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכות דמים.

ועבודת כוכבים לא?! והא תניא א"ר ישמעאל: מנין שאם אמרו לו לאדם עבוד עבודת כוכבים ואל תהרג מנין שיעבוד ואל ייהרג? תלמוד לומר: 'וחי בהם' – ולא שימות בהם. יכול אפילו בפרהסיא? תלמוד לומר: 'ולא תחללו את שם קדשי ונקדשתי'.

¹ במדבר ה', י"ג.

² דף ג': ד"ה "ולדרוש להו".

³ דף ע"ד-ע"ד:

אינהו דאמור כר"א, דתניא ר"א אומר: 'ואהבת את ה' אלהיך... ובכל נפשך'... אם יש לך אדם שגופו חביב עליו מממונו – לכך נאמר 'בכל נפשך'... גילוי עריות ושפיכות דמים – כדרבי, דתניא רבי אומר: 'כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה', וכי מה למדנו מרוצח? מעתה... מקיש נערה המאורסה לרוצח – מה רוצח יהרג ואל יעבור, אף נערה המאורסה תהרג ואל תעבור...

כי אתא רבין א"ר יוחנן: אפי' שלא בשעת גזרת מלכות⁴, לא אמרו אלא בצינעא, אבל בפרהסיא – אפי' מצוה קלה יהרג ואל יעבור. מאי מצוה קלה? אמר רבא בר יצחק אמר רב: אפילו לשנויי ערקתא דמסאנא...

והא אסתר פרהסיא הואי?! אמר אביי: אסתר קרקע עולם היתה. רבא אמר: הנאת עצמן שאני, דאי לא תימא הכי – הני קוואקי ודימוניקי היכי יהיבין להו? אלא הנאת עצמן שאני, הכא נמי הנאת עצמן שאני. ואזדא רבא לטעמיה, דאמר רבא: עכו"ם דאמר ליה להאי ישראל קטול אספסתא בשבתא ושדי לחיותא, ואי לא קטילנא לך – ליקטיל ולא לקטליה. שדי לנהרא – ליקטליה ולא ליקטול. מ"ט, לעבורי מילתא קאי בעי".

ובתוד"ה "והא אסתר"⁵ התקשו מדוע שאלו על אסתר רק מדין פרהסיא ולא מעצם עבירת גילוי עריות שתיהרג ולא תעבור, ותירצו: "דקים ליה דמהני טעמא דקרקע עולם לענין דלא מיחייב למסור עצמה משום עריות", כפי שתירצו בסוגיה בכתובות. ומרחיב התוס' להסביר הטעם: "דהא מרוצח ילפינן, ורוצח גופיה כי מיחייב למסור עצמו ה"מ קודם שיהרג בידים, אבל היכא דלא עביד מעשה, כגון שמשליכין אותו על התינוק ומתמעך, מסתברא שאין חייב למסור עצמו, דמצי אמר אדרבה מאי חזית דדמא דחבראי סומקי טפי דילמא דמא דידי סומק טפי כיון דלא עביד מעשה".

מסבירים התוס', שהיתר ג"ע בקרקע עולם הוא משום שעיקר הדין דייהרג ואל יעבור בג"ע נלמד בהיקש מדיני רוצח. ברוצח – דין ייהרג ואל יעבור נובע מסברא ד"מאי חזית" וכו', דהיינו אין דמך אדום (חשוב יותר) מדם חברך ועל כן אסור לך לדחות נפשו מפני נפשך⁶. כיון שזו הסברא, אזי במקום שאינו דוחה את נפש חברו, כגון שמשליכים אותו על תינוק שאז אינו דוחה בידים נפש חברו, אומרים תוס' שהסברא הפוכה – מאי חזית דדמא דחברך סומקי טפי.

אך קשה, שהרי בג"ע הנעשה ברצון – אישה חייבת כמו האיש ואע"פ שהיא ק"ע (=קרקע עולם), שהרי למדה הגמרא בב"ק⁷ מהפסוק "ונכרתו הנפשות העושות"⁸ לאסור האישה כאיש, וא"כ, מצד חומרת עבירת ג"ע דין האיש ודין האישה שווה, אע"פ שהאשה ק"ע, ומדוע במקרה של אונס – לאיש הדין שיהרג ואל יעבור ולא אישה הותר?⁹

⁴ בדפ"י: בשעת השמד.

⁵ שם דף ע"ד:

⁶ שם דף ע"ד. "רוצח גופיה מנא לן (=שייהרג ואל יעבור)? סברא הוא, דההוא דאתא לקמיה דרבה, ואמר ליה: אמר לי מרי דוראי זיל קטליה לפלגיא, ואי לא – קטילנא לך. אמר ליה: לקטלך ולא תיקטול, מי ימר דדמא דידך סומק טפי, דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי".

⁷ דף ל"ב; ובע"ז נ"ד. תוס' ד"ה "מתקיף לה" בסופו: "תדע שהרי אם היתה נבעלת ברצון היתה חייבת ואע"ג שהיא קרקע עולם".

⁸ ויקרא י"ח, כ"ט.

⁹ ועוד, פשוט שאין כוונת התוס' שבק"ע מותר דין עריות, שאם כן מדוע תלו ההיתר בהיקש מרוצח, אף ללא רוצח יהא מותר מעצם הדין דאין בזה עבירה ולכן אין לה ליהרג.

מדברי התוס', הלומדים ממה שבזורקים אותו על התינוק ויתמעך וימות דמותר למקרה של ג"ע באישה, משמע שהדין הוא דהנזרק **עובר עבירה של רציחה** אלא שהותר לו משום הסברא; שאל"כ מה מוכיח משם לג"ע דאישה? הרי בתינוק ודאי שאל ייהרג, שהרי אינו עובר על ש"ד, ומנין ללמוד לאישה **שעוברת עבירת ג"ע באופן זה?**

[הערה: אכן, לעצם הדין בזורקים אותו על התינוק – לכאורה פשוט שאין בזה דין דרוצח, שהרי הוא כאבן ביד הזורק ואינו עושה ואינו גורם כלום בהריגת התינוק, דמה שמגופו נתמעך התינוק אין זה אלא מכח הזריקה שניתן בו **ע"י הזורק** ופשוט שפטור¹⁰. ואולי יש לצייר המקרה באופן שמאיימים עליו אחרים שיניח להם לזורקו על התינוק **ושלא יישמט משם אחר הזריקה** עד שימות מהמשך המעיכה שעל ידו – דבזה מצוייר לנו אופן של רציחה על ידו ובאינו עושה מעשה. ויתכן לדייק זאת מלשונו של המאירי¹¹: "זורקין עליו תינוק והתינוק מתמעך, אין זה חייב להשמיט עצמו הואיל ומגזמין עליו במיתה שלא ישמט משם".

ובקובץ הערות למסכת יבמות¹² תירץ שאה"נ – אינו מוגדר כרוצח, אלא שבאו התוס' להוכיח שאין נפשות נדחות ע"י ג"ע (ואע"פ שגם אין ג"ע נדחה מפני נפשות) שהרי לא מצאנו ברוצח שש"ד ידחה נפשות, היינו, לא מצאנו שיתחייב להרוג את עצמו בדיים ובלבד שלא ירצח; וכיון שלימוד ג"ע נלמד מש"ד, אם כן לא נוכל ללמוד שאישה צריכה להרוג עצמה בשביל שלא לעבור על ג"ע¹³].

ואם כן, גם ברוצח עצמו נשאל – מדוע בזורקים אותו על התינוק הווי סברת 'מאי חזית' הפוכה? הרי נזרק **עובר על איסור רציחה** ומדוע שיותר לו חומר עבירה זה מפני נפשו שלו?

אלא מוכח שלתוס' סברת 'מאי חזית' אין פירושה דיש כאן הכרעה שימסור נפשו בשביל שלא לעבור העבירה, אלא הכוונה היא שאין הכרעה בדין ולכן אומרים לאדם שב ואל תעשה, אל תכריע את המקרה, וממילא נהרג ע"י אנסיו.

אי הכרעה זו, אינה מצד **העבירה** שברציחה, דבין שיש בזה עבירה ובין שאין בזה עבירה אומרים סברת 'מאי חזית', אלא המצב שקול מצד **ערך הנפשות**, סומקי דדמא, שהן שוות. ובמילים אחרות: האיסור לרצוח אחר בכדי שלא יהרגוהו הוא משום שנפשותיהם שקולות ועל כן האנוס מצווה שלא לעשות דבר, שב ואל תעשה. אשר על כן, ברוצח בדיים – יימנע מלרצוח וייהרג; בזורקים אותו על התינוק – הרי הוא נמנע מלעשות דבר ואינו מכריע את המציאות, אלא שממילא נאבדת נפש חברו.

ועפ"ז מובן התירוץ דק"ע מועיל בג"ע, וזאת שהרי כל חיוב מסירות הנפש בעריות הוקש מדין רוצח, וכמו שברוצח אין החיוב ליהרג אלא החיוב הוא לישב ואל תעשה, כך גם בעריות אינה חייבת ליהרג אלא חיובה הוא ישב ואל תעשה – להיות ק"ע, ואע"פ שעוברת בזה **איסור עריות**, כאמור.

¹⁰ לשון הרא"ש ביבמות ריש פרק הבא על יבמתו דף נ"ג: – "שאינו נחשב רוצח בכך במה שהורגין בגופו".

¹¹ סנהדרין ל"ד: ד"ה "ויש גורסים מפני זה".

¹² סימן מ"ח, אות ג'.

¹³ ע"ש כל דבריו.

אמנם ברמב"ם¹⁴ לא כתב היתר ק"ע כלל אלא סתם דבגי עבירות ייהרג ואל יעבור, והלא דבר הוא שהרי, ע"פ התוס', קיים חילוק עקרוני בחיוב מסירות נפש באופן של ק"ע, ואיך זה שלא טרח הרמב"ם לצינונו!!

על כורחנו לומר, דלרמב"ם אין תירוץ אביי בגמרא¹⁵ "קרקע עולם היתה" מועיל לעניין איסורי עריות (אלא רק לעניין פרהסיא, כמבואר בפשט הגמרא).

וצריך לומר, דהרמב"ם חולק על תוס' בעצם יסוד הסברא ד'מאי חזית'. וכך מבאר ר' חיים¹⁶ שיטתו: "דכיון דשקולין הן ממילא אינה נדחית בפני פקוח נפש, ואין חילוק בין שב ואל תעשה למעשה בידים לדלעולם אין בה דין דחיה, וממילא דהוי דינא דיהרג ואל יעבור בכל גוונא". כלומר, כל שאר המצוות נדחות הן מפני פיקוח נפש, אלא שבש"ד משום 'מאי חזית' אין לנו לדחותה מפני פיקוח נפשו של זה שהרי מנגד יש פיקוח נפשו של הנרצח, ולכן "אין בה דין דחיה" ומחויב ליהרג משום שאסור לו לעבור עבירה של ש"ד.

ונראה שביאור ר' חיים ברמב"ם הלא הוא שיטת רש"י בפשטות, וז"ל¹⁷: "כלום באתה לישאל על כך אלא מפני שאתה יודע שאין מצוה עומדת בפני פיקוח נפש וסבור אתה שאף זו תדחה מפני פיקוח נפש, אין זו דומה לשאר עבירות, דמ"מ יש כאן אבוד נפש, והתורה לא התירה לדחות את המצוה אלא מפני חובת נפשו של ישראל וכאן עבירה נעשית ונפש אבודה, מי יאמר שנפשך חביבה לפני המקום יותר משל זה, דילמא של זה חביבה טפי עליו ונמצא עבירה נעשית ונפש אבודה"¹⁸.

היינו, שכל מה שנדחות שאר המצוות הוא משום חביבות הנפש לפני המקום, אך ברוצח הרי גם נפש הנרצח חביבה לא פחות, ואם כן לא תידחה המצוה. כלומר, היתר האדם לעבור עבירה הוא מצד שחשיבות נפשו דוחה אותה, אך בש"ד, שם מנגד עומד ערך נפש חברו, חובה על האדם שלא לעבור העבירה כיון שלא נדחתה, ולכן ממילא ייהרג.

יוצא שלפי שיטת רש"י, הטעם שנהרג בש"ד הוא משום איסור העבירה שבזה, שהרי כל סברת 'מאי חזית' הינה רק סברא הבאה לבטל את ההיתר שקיים מפני פיקוח נפש. אי"כ גם לרש"י – כהרמב"ם – כל עוד עבירה נעשית אין ההיתר בש"ד; לכן בק"ע, כיון ששו"ס יש כאן עבירה, אע"פ שעובר שלא בידים אלא בשב ואל תעשה, אסור לו לעבור וייהרג בידי אנסיו.

עפ"ז, במקרה של שניים שהולכים במדבר¹⁹ ויש רק קיתון אחד של מים שאינו מספיק אלא לאחד בכדי להגיע למקום ישוב והאחר ימות – הרי על כל אחד חל חיוב של "לא תעמד על דם רעך"²⁰, וחוב זה

¹⁴ הל' יסודי התורה פרק ה'.

¹⁵ סנהדרין דף ע"ד:

¹⁶ על הרמב"ם בהל' יסודי התורה פרק ה', הלכה א'.

¹⁷ פסחים דף כ"ה: ד"ה "מאי חזית".

¹⁸ ולשונו בימא דף פ"ב: ד"ה "מאי חזית": "מאי דעתך למשרי מילתא משום 'וחי בהם' ולא שימות בהם, טעמו של דבר לפי שחביבה נפשו של ישראל לפני המקום יותר מן המצות אמר הקב"ה תבטל המצוה ויחיה זה, אבל עכשיו שיש כאן ישראל נהרג והמצוה בטילה למה ייטב בעיני המקום לעבור על מצותו, למה יהיה דמך חביב עליו יותר מדם חבירך ישראל". היינו דהיתר "וחי בהם" הוא רק בעבור חביבות נפשו של ישראל, אך בש"ד אין משמעות לחביבות נפשו כיון שגם נפש חברו חביבה, ולכן אין היתר של "וחי בהם".

¹⁹ ב"מ דף ס"ב.

²⁰ ויקרא י"ט, ט"ז.

אינו נדחה מפני פיקו"נ, שהרי נפש חברך חביבה כנפשך ואף בו יש פיקו"נ, וכיון שכך יוצא שאסור לאף אחד מהם לשתות לבדו, שהרי כשישתה יעבור הוא עבירה, ולכן "ישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו", והיא דעת בן פטורא¹⁹. ודעת רבי עקיבא – שישתה זה שהמים בידו, משום שדרש לימוד מיוחד: "וחי אחיך עמך" – חייך קודמים לחיי חבריך"²¹.

ואין להקשות, אי"כ לר"ע אף באונסים אותו לרצוח ואם לאו יהרגוהו – מדוע ייהרג ואל יעבור, והא חייך קודמים, דר"ע דרש דווקא לעניין הצלת נפש חברו דהו"א דמחויב משום "לא תעמד על דם רעך", אך ברציחה – דמחויב משום לאו ד"לא תרצח" – בזה ליכא קרא ולא דרש "חייך קודמים".

והנה התוס' ביבמות²² כתבו: "...כיון שאין הורג בידיים ולא הוי אלא קרקע עולם בעלמא ואין מצווה להציל חברו בגופו דאדרבה חיינו קודמין...", ולא חילקו בין דין רציחה לדין הצלה והביאו לימודו של ר"ע "חיינו קודמין" על האופן דרוצח בשב ואל תעשה, וזה כשיטתו שאין זה משנה איזו עבירה יש כאן – אלא החילוק הוא בין עושה בידיים, דאז הוא מכריע בין הנפשות, לבין שהוא ביושב ואינו עושה, שאז אינו מכריע. ובין נעשה ממילא רציחה ובין נעשה ממילא חוסר הצלה – אין זה משנה ו"חיינו קודמין", שאינו מחויב למסור עצמו למיתה בידיים אלא ישב בדד וידום וה' יעשה הטוב בעיניו.

ועוד ע"פ שיטת רש"י והרמב"ם יוצא שבאופן שהולכים במדבר גדול וקטן, הרי לקטן שאינו מחויב במצוות אין עבירה כלל ד"לא תעמוד", משא"כ לגדול, וא"כ ישתה הקטן; ואין הדבר כן לתוס', שאם המים ביד הגדול אינו מחויב ליתן לו, דענייננו אינו בעבירות אלא בנפשות, ונפשותיהם שוות הן²³.

ומכאן לדין ג"ע, שהרי הוקש ג"ע לש"ד: לתוס', אף בג"ע מותר לעבור כשאנו בקום ועשה, דהיינו קרקע עולם, וזה הטעם דאסתר לא מסרה נפשה משום ג"ע, וכן זהו טעם שאלת הגמרא אצלנו "ולידרוש להו דאונס שרי".

אולם לשיטת רש"י והרמב"ם, כיון שבש"ד ייהרג ואל יעבור בין בעושה מעשה ובין בשב ואל תעשה, אי"כ כך גם בג"ע, ואף באינה עושה מעשה תיהרג ואל תעבור, ולכן לא הביא הרמב"ם היתר ק"ע בהלכותיו. אלא שקשה אי"כ מאי טעמא "לידרוש להו דאונס שרי"? וכן מאסתר קשה, מדוע לא מסרה נפשה? יש לומר²⁴ דק"ל כפירוש ר"ת בתוס'²⁵, "דאין חייבין מיתה על בעילת עובד כוכבים משום דרחמנא אפקריה לזרעיה דעובד כוכבים"²⁶.

²¹ חידושי בעל "שרידי אש" על הש"ס, סי' מ"ב.

²² דף נ"ד. ד"ה "אין אונס לערוה" (תחילתו בעמ' הקודם).

²³ ע"ע מנחת חינוך, מצוה רצ"ו קידוש השם, אות כ"ג.

²⁴ וכ"כ הכס"מ על שיטת הרמב"ם.

²⁵ סנהדרין ע"ד: ד"ה "והא אסתר". וכן בכתובות ג': ד"ה "ולידרוש".

²⁶ ויש שרצו לתרץ, דלא ס"ל לשיטה זו דאסתר היתה א"א, אלא פנויה היתה, ולא דריש "לקחה מרדכי לו לבת" – אלא תקרי לבת אלא לבית" (מגילה דף ג'). ואיסור בעילת נוכרי פנויה אינו ג"ע, אלא אם הוא בזנות – אסור בגזירת בית דינו של שם (ע"ז דף ל"ו:), ואם בדרך חתנות – אינו אלא איסור של "לא תתחתן בס" (דברים ז', ג'). עי' ר"ן ביומא דף ג': בדפי הרי"ף, ומלחמות ה' בסנהדרין דף י"ח. בדפי הרי"ף. אך תירוצו זה לא מסביר עדיין את הגמרא אצלנו בכתובות, דשם מדובר בא"א, שהרי גזרו שהנישאת תיבעל תחילה להגמון, ועוד דאף קודם הנישואין הא הווי ארוסה.

דא עקא, דרשיי²⁷ בפירוש כתב "...אבל היא אינה מצווה למסור את נפשה דהיא אינה עושה כלום דקרקע עולם בעלמא היא, וראיה לדבר אסתר". הרי דס"ל לרשיי דק"ע מועיל לג"ע, וכן דאסתר הווי ג"ע.

אמנם תוסי²⁸ מביאים הסבר נוסף: "ועוד דהיקישא דקרא ברוצח שהורג בידיים כתיב כאשר יקום איש על רעהו..." ולפי הסבר זה סוברים דדווקא בג"ע יהא מותר ק"ע, וזאת משום דההיקש הוקש לאופן של רוצח בידיים, אך בש"ד גופא – בזה אף התוסי', לפי הסבר זה, יאמרו דייהרג ואל יעבור גם באינו עושה מעשה – ובעצם הם כשיטת רשיי בסברת 'מאי חזית', אלא שג"ע הוא יוצא דופן בגזירת היקש הכתוב וללא שום סברא בזה.

ולאידך גיסא, ניישב כך את שיטת רשיי באסתר ובכתובות, שיש גזירת הכתוב בג"ע שמותר באופן שנעשה בק"ע, אך לרמב"ם עדיין א"א לתרץ כך, שהרי לא ציין דין היתר ק"ע כלל וכנ"ל, וצריך להסביר כר"ת כאמור.

ב

ועתה נבוא לחקור מהי הנחת היסוד, מהי ההשקפה האמיתית, ביחס שבין ערכם של חיי האדם לבין חיוב המצוות עליו.

גרסינן בגמרא²⁹:

"א"ר יוחנן משום ר"ש בן יהוצדק: נימנו וגמרו בעליית בית נתזה בלוד: כל עבירות שבתורה אם אומרין לאדם עבור ואל תהרג – יעבור ואל יהרג, חוץ מעבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכות דמים.

ועבודת כוכבים לא? והא תניא א"ר ישמעאל: מנין שאם אמרו לו לאדם עבוד עבודת כוכבים ואל תהרג מנין שיעבוד ואל יהרג? תלמוד לומר: 'וחי בהם' – ולא שימות בהם. יכול אפילו בפרהסיא? תלמוד לומר: 'ולא תחללו את שם קדשי ונקדשתי'. אינהו דאמור כר"א, דתניא ר"א אומר: 'ואהבת את ה' אלהיך... ובכל נפשך' וכו'.

ועולה לדעת רבי ישמעאל, שלולא כתבה התורה "וחי בהם", היינו אומרים דייהרג ואל יעבור – היינו, הבין רבי ישמעאל, שהיחס היסודי לציווי המצוות הוא שדוחות הן את חיי האדם. כדן שחייב לקיים מצוות ל"ית בכל ממונו – כך מחויב הוא לקיימן בכל דרך אפשרית, ואפילו באופן שיקריב את חייו למען, שהרי לכך נוצר. ואתא הפסוק "וחי בהם" כהיתר לעבור על המצוות עבור פיקוח נפש.

מאידך, דעת רבי אליעזר, דכוותיה אזיל רבי יוחנן משום ר"ש בן יהוצדק, דעל ע"ז ייהרג ואל יעבור משום הפסוק "ואהבת את ה' אלהיך... ובכל נפשך", ולפי זה משמע שלולא הפסוק היינו אומרים דיעבור ואל ייהרג כבכל שאר העבירות שבתורה – היינו, הבינו ר"א וריו"ח, דביסודם של דברים חיי האדם קודמים לקיום המצוות, והמצוות ניתנו לחיים ולא החיים ניתנו למצוות. רק אחרי שיש חיים שייך לדבר על הציווי במצוות, אך כשהמצווה נוגעת בפיקו"י הרי כלל לא שייך לדבר על הציווי בה, וכעין דבריו של רבי

²⁷ יומא דף פ"ב. ד"ה "אף נערה המאורסה".

²⁸ יומא דף פ"ב: ד"ה "מה רוצח" (תחילתו בעמ' הקודם), בתירוץ השני.

²⁹ סנהדרין דף ע"ד.

יונתן בן יוסף³⁰ "כי קודש היא לכם" – היא מסורה בידיכם ולא אתם מסורים בידיה". המצוות הן בידינו, וקודם שיש חיים אין מצוות.

א"כ מתגלית לנו מחלוקת רבי ישמעאל ורבי אליעזר, דלרבי ישמעאל ביסוד המצוות קודמות לחיים אלא שהותר ע"י "וחי בהם". ולעומתו, ר"א וריו"ח סוברים דהחיים קודמים למצוות בעיקרון, ולכן בכל עבירות שבתורה יעבור ואל ייהרג, אלא שהיכן שבא הכתוב לחייב מסירות נפש – כגון בע"ז, "בכל נפשך" – ימסור נפשו.

בהמשך הגמרא³⁰: "בעו מיניה מר' אמי: בן נח מצווה על קדושת השם או אין מצווה על קדושת השם?".

והקשו בתוס'³¹: הרי בבן נח לא נאמר היתר "וחי בהם", ואפילו ישראל לולא שנאמר בהם כך היו מחויבים למסור נפשם ואפילו בצינעא משום חובת המצוות שעליהם, ולכן פשוט הדבר שבן נח צריך למסור נפשו על מצוותיו (שבע המצוות) ואפילו בצינעא ואף שלא מטעם קידוש ה' בכלל, ומה א"כ שאלת הגמרא?!

ותירצו: "דדילמא לא איצטריך 'וחי בהם' אלא כי היכי דלא נילף שאר מצות מרוצח ונערה המאורסה דאפילו בצינעא ייהרג ואל יעבור לכ"ע".

היינו, באמת אין צורך כלל בהיתר "וחי בהם" להתיר לאדם לחיות ולא למות ואפילו שעובר עבירות, אלא שהיתה הו"א שנלמד מדין ש"ד וג"ע – שבהן הדין ייהרג ואל יעבור – לכל מצוות התורה, שגם בהן נאמר ייהרג ואל יעבור, קמ"ל "וחי בהם" שאין ללמוד מסירות נפש לכל המצוות.

ולכן בבן נח, אע"פ שאין בו היתר "וחי בהם" – הרי אין בו גם הו"א שיתחייב למסור נפשו מדין ש"ד וג"ע, שהרי אף זה לא נאמר בו, ומובנת שאלת הגמרא.

עכ"פ עולה מתוס', שביסוד הדין החיים קודמים למצוות אף ללא שום פסוק, ואם לא חיים אין מצוות, אלא "וחי בהם" בא רק לאפוקי הו"א מש"ד וג"ע. וצריך לומר, שזו דעת ריו"ח **השלמה**, שהרי הגמרא שאלה ע"פ המשך השיטה הסוברת שבכל המצוות יעבור ואל ייהרג מלבד פרהסיא³², ואח"כ באה לברר עניין פרהסיא בבן נח, ע"ש.

ונסכם:

לרבי ישמעאל – הלימוד "וחי בהם" הוא ההיתר לעבור על המצוות ובלעדיו הדין הפשוט היה דייהרג ואל יעבור.

לרבי אליעזר ורבי יוחנן – הדין הפשוט דיחיה ויעבור, אלא שנצרך אף לימוד "וחי בהם" לשלול הו"א מש"ד וג"ע.

³⁰ יומא דף פ"ה:

³¹ שם ד"ה "בן נח".

³² ג' עבירות ושעת השמד, כמובן.

אלא שקשה אתוסי – הרי טעם הדין דש"ד דייהרג ואל יעבור הוא מסברא ד"מאי חזית דדמא
דידך סומק טפי דילמא דמא דההוא גברא סומק טפ"י וסברא זו הרי שייכת אף בבן נח, וא"כ אף בן נח
מצווה למסור נפשו באיסור ש"ד.

א"כ לפי דברי התוס' הרי נלמד מש"ד לכל מצוותיו שייהרג ואל יעבור, ובבן נח ליכא קרא "וחי
בהם" להתיר, ומה תירצו התוס' על שאלתם, והרי נשאר הקושי על הגמרא – ששאלה האם בן נח מצווה על
קידוש ה' – שהרי בין כה צריך למסור נפשו??

אלא שיש לדייק בלשון התוס', שנקטו "כי היכי דלא נילף שאר מצות מרוצח ונערה המאורסה",
ולא נקטו רק הדין דרוצח – דבזה הרי היה פירכא, שמנין לנו ללמוד לכל התורה מדין רוצח, והרי ברוצח יש
סברא, ובו – ודווקא בו – הדין דייהרג משום 'מאי חזית', משא"כ בשאר מצוות התורה. אלא נקטו תרתי –
רוצח ונערה המאורסה – וכוננתם, שהיקש נערה לרוצח מלמדנו שאף כי ברוצח יש סברא לדין ייהרג ואל
יעבור, בנערה – בה אין סברא – ג"כ הדין כן דייהרג ואל יעבור. וההו"א היתה דהנערה הוקשה שלא ללמד
על עצמה בלבד אלא ללמד על כל התורה דייהרג ואל יעבור אף שאין סברא.

עפ"י סרה קושייתנו מבן נח – שהרי אע"פ דבבן נח יש סברת 'מאי חזית' עדיין אין זה מעלה
בדעתנו ללמוד לכל המצוות אלא דווקא היכא שיש היקש נערה המאורסה, ובבן נח אין היקש כזה, ולכן אין
הו"א בו ליהרג אף בשאר המצוות, וקם תירוצם של התוס'.

ויש לעיין ע"פ הסבר התוס', שהרי כתבו דבג"ע כשאנו עושה מעשה הדין הוא דיעבור ואל ייהרג,
וטעמו הוא שכיון שנלמד החיוב בג"ע מש"ד, ובש"ד באינו עושה מעשה הווי 'מאי חזית' הפוך³³ – כך גם
בג"ע.

ולפי מה שכתב התוס', ש"וחי בהם" מתיר כל עבירות שבתורה מחמת הלימוד שנלמד מהיקש
נערה מרוצח, א"כ הדבר נצרך רק לאופן שעובר בקום עשה, אך כשעובר בשב ואל תעשה – הרי זה אינו
נלמד בהיקש דייהרג ולכן אינו צריך היתר "וחי בהם"!

היוצא לנו, שבנערה המאורסה שהיא אינה בקום עשה, ולמעשה, בכל העבירות שבתורה שעובר
באופן של שב ואל תעשה – הרי ההיתר לעבור ולא ליהרג אינו מצד היתר הפסוק "וחי בהם" אלא מצד עצם
הסברא היסודית שהחיים קודמים למצוות והן עבורנו ולא אנו עבורן.

בדברי רבי ישמעאל²⁹ "מנין שיעבוד... ת"ל 'וחי בהם'... אפילו בפרהסיא? תלמוד לומר: 'ולא
תחללו' – היינו דפרהסיא דאיכא לאו ד"לא תחללו" לא אומרים "וחי בהם" וממילא אסור. ועל פניו זו
גם דעת רבין א"ר יוחנן, שאסר בפרהסיא ג"כ משום "ולא תחללו", שהרי לא כתבה הגמרא שחלוק הוא
עליו אלא בענין ג' עבירות, ואין טעם לומר דנחלקו רבי ישמעאל ורבי יוחנן אף בזה. ולכן נאמר, שגם
לריו"ח "לא תחללו" מבטל את ההיתר של "וחי בהם".

ולפי מה שהסקנו, שכשעובר באופן של שב ואל תעשה אין צורך כלל בהיתר משום "וחי בהם" כי
אם מצד עצם הסברא היסודית שהחיים קודמים למצוות – א"כ, אף בפרהסיא, אפילו שאין היתר "וחי
בהם", יהיה מותר לעבור.

³³ עיי' לעיל אות א'.

ואכן זהו תירוץ של אבי "אסתר קרקע עולם היתה", דאע"פ דפרהסיא הווי (ואין היתר "וחי בהם" משום לאו ד"לא תחלו"), מותר, שכיון שהעבירה נעשית באופן של שב ואל תעשה – אין צריך בה כלל היתר "וחי בהם", ועומדת ומותרת מיסודה כיון שהחיים קודמים למצוות.

וצ"ע, דתוס' סנהדרין דף ע"ד: ³⁴ חידש לנו, ע"פ דברינו לעיל, שאף לשיטת ר"א וריו"ח נצרך הלימוד של "וחי בהם" – ולא שימות בהם". והרי ריו"ח גופא לא הביאו בדבריו אלא אמר בסתם "כל עבירות... יעבור", ולא מצאנו אלא שרבי ישמעאל הוא שדורש לימוד "וחי בהם" ³⁵. ואולי תוס' הבינו דריו"ח דורש "וחי בהם" כרבי ישמעאל, אלא שבע"ז סובר כר"א, כדברי הגמרא "אינהו דאמור כר"א", דהפסוק "בכל נפשך" מחייב מסירות נפש, ורבי ישמעאל לא ס"ל הכי.

וא"כ, שמא נאמר שגם רבי ישמעאל מצריך הפסוק "וחי בהם" כהסבר התוס' בדעת ר"א וריו"ח ונאמר: גם רבי ישמעאל מודה דביסוד ההבנה החיים קודמים למצוות, וזו הסברא הפשוטה, ומה שנצרך "וחי בהם" הרי זה – כדברי התוס' – לאפוקי שמא נלמד מהיקש נערה המאורסה ורוצח לכל התורה.

לפי זה נסכם, שלא נחלקו ר"א וריו"ח עם רבי ישמעאל ביחס היסודי להבנת המצוה על האדם – שלכו"ע החיים ביסודם והיא בעבורכם ולא אתם בעבורה, רק נחלקו בלימודים הפרטיים בע"ז.

אלא שבשיטת רבי ישמעאל יש לעיין אם חולק אדריו"ח בלאו דע"ז גרידא, או שנחלק עליו בכל ג' עבירות.

הנה בפשט דבריו נקט "אם אמרו לו לאדם עבוד **עבודת כוכבים**" וכו', ומניין לומר שנחלק בכל ג' עבירות?

וכן בע"ז דף נ"ד: "אמר רבא: הכל היו בכלל 'לא תעבדום' ³⁶ (=לאו דע"ז), וכשפרט לך הכתוב 'וחי בהם' ולא שימות בהם יצא אונס, והדר כתב רחמנא 'ולא תחלו את שם קדשי' דאפילו באונס. הא כיצד? הא בצנעא והא בפרהסיא", היינו שלימוד "וחי בהם" מתייחס ללאו ד"לא תעבדום" אך לא אמרו שמתייחס לכל ג' עבירות.

אלא שבדברי הרא"ש ³⁷ מצאנו שכתב: "דלר' ישמעאל אין חילוק בין **הנך שלשה** לשאר עבירות", וכן בתוס' ³⁸: "דרבא גופיה קסבר דאפילו **בהני** (והכוונה לג' עבירות – ע"ז ג"ע וש"ד) אינו חייב למסור עצמו בצנעא במס' ע"ז בפרק ר' ישמעאל ³⁹, ואין חילוק בין **הנך** לשאר ובפרהסיא בכולהו יהרג ולא יעבור".

וכן מדויק מלשון ההגה"מ בהל' יסודי התורה ⁴⁰: "...ר' [ישמעאל] (שמעון ⁴¹) דאמר אף **באלו** יעבור ואל יהרג", שנקט לשון רבים.

³⁴ ד"ה "בן נח".

³⁵ מלבד רבא בע"ז דף נ"ד. ודעת ר' יהודה אמר שמואל ביומא דף פ"ה. ונרחיב בזה לקמן בעז"ה.

³⁶ שמות כ', ה'.

³⁷ ע"ז דף כ"ח. אות ט'.

³⁸ כתובות דף י"ט. ד"ה "דאמר מר".

³⁹ דף נ"ד. הבאנו דבריו לעיל.

⁴⁰ פרק ה', ס"ק ג'.

⁴¹ בנדפס "שמעון", ונראה דט"ס היא, וצ"ל "ישמעאל".

וא"כ, שלרבי ישמעאל בכל ג' עבירות יעבור ואל ייהרג, הרי א"א להסביר דמסכים עם דעת ר"א וריו"ח בסוגיית יחס החיים והמצוות, שהרי לרבי ישמעאל אין כל הו"א ללימוד היקש נערה מרוצח לכל התורה, שכן אף בגי' ובשי"ד יעבור ואל ייהרג! וממילא א"א לומר ד"וחי בהם" שהביא רבי ישמעאל בא בכדי להתיר הלימוד מרוצח ונערה, כפי שהסביר התוס'י⁴² בדעת ריו"ח.

אלא שבאמת בשיטה הנ"ל ברבי ישמעאל לא ברורה לשון הגמרא דמקשה אדרבי יוחנן "ועבודת כוכבים לא?! והא תניא" וכו', הרי שמקשה מע"ז דווקא ולא מכל ג' עבירות, ואם היתה דעת רבי ישמעאל מתייחסת לכל ג' עבירות הו"ל לאקשו"י אדריו"ח מכולן ולא רק מעבודת כוכבים.

לכן בתוס' הנ"ל כנראה הרגיש בדבר וכתב בסוף דבריו: "כי היכי דלא נילף שאר מצות מרוצח ונערה המאורסה דאפילו בצינעא יהרג ואל יעבור לכ"ע", והסביר המהרש"א עליו: "ר"ל דרבי ישמעאל לא פליג אלא בעבודת כוכבים יעבור ולא יהרג בצנעה... ור"א פליג עליה בעבודת כוכבים מדכתיב בכל נפשך... אבל ברוצח ונערה מאורסה לכ"ע אפילו בצנעא יהרג ואל יעבור".

היינו שהתוס' הדגישו דמה שחלק רבי ישמעאל אינו אלא בע"ז, אך ברוצח ונערה מאורסה לא פליג, ואתי שפיר לומר שדברי התוס' מתייחסים בין לריו"ח ובין לרבי ישמעאל.

ובתוס' הרא"ש הביא דברי התוס' כמעט מילה במילה, ולא סיים כתוס' "לכ"ע", והרי הוא כשיטתו בהלכות³⁷, דרבי ישמעאל פליג בכל הג'.

ורש"י כתב ביומא⁴³: "מאי דעתך למשרי מילתא משום 'וחי בהם' ולא שימות בהם". עולה בפשטות מדבריו, ש"וחי בהם" אתא למישרי מילתא – עצם העבירה – ולולא זאת פשוט שאסור לעבור על מצות המלך. כלומר, אדם צריך למסור חייו על ציווי בוראו והחיים בטלים למצוות.

ואין לומר דס"ל כתוס' – ד"וחי בהם" אתא למישרי רק אחר שלמדנו מרוצח ונערה – שהרי בדין רוצח גופיה כל מה שמחויב ליהרג הוא משום שאין בו היתר "וחי בהם" משום 'מאי חזית', ודלא כתוס' שהבין ש'מאי חזית' היא סברא עצמית ברוצח המחייבת הריגה עוד לפני לימוד "וחי בהם"⁴⁴.

לסיכום, בסוגיית היחס לציווי דבר ה' הנפגש עם עצם חיי המצווה:

בדעת ר"א וריו"ח –

לרש"י ימסור חייו בעבור המצוות;

לתוס' חייו קודמים והמצוות ניתנו לחיים.

בדעת רבי ישמעאל –

לשיטה לפיה רבי ישמעאל חולק בכל עבירות – ימסור חייו למצוות (רא"ש, תוס'י³⁸);

⁴² סנהדרין דף ע"ד: ד"ה "בן נח".

⁴³ דף פ"ב: ד"ה "מאי חזית".

⁴⁴ כפי בירורנו לעיל אות א'. אך קשה מה השאלה בבן נח, וע"פ הערוך לנר (סנהדרין דף ע"ד) משמע דרש"י סו"ס כתוס' בדעת ריו"ח.

לשיטה לפיה רבי ישמעאל חולק רק בע"ז – אפשר לומר דאינו חולק אריו"ח בעניין זה (תוס'י⁴⁵, מהרש"א).

ג

א בהסבר המושג "קרקע עולם", כתבו התוס'י⁴⁶ שאסתר שרי בג"ע משום היתר דק"ע, "דהא מרוצח ילפינן ורוצח גופיה כי מיחייב למסור עצמו ה"מ קודם שיהרג בידיים אבל היכא דלא עביד מעשה... מסתברא שאין חייב למסור עצמו" וכו', וכן הדין בג"ע דהוקשה נערה לרוצח.

וא"כ לתוס', בכל ג"ע כשאינו עושה מעשה – אינו צריך ליהרג בין באיש ובין באישה, אלא שהאיש עושה מעשה שבועל, ואף אם מדביקים אותו הרי "אין קישוי אלא לדעת"⁴⁷, אך האישה אינה עושה כלום אלא עוברת בשב ואל תעשה ואינה צריכה ליהרג.

והנה יש לדייק מ"מעשה באדם אחד שנתן עיניו באשה אחת והעלה לבו טינא (נימוק, מרוב אהבה נטמטם לבו והעלה חולי. רש"י), ובאו ושאלו לרופאים ואמרו: אין לו תקנה עד שתבעל. אמרו חכמים: ימות ואל תבעל לו. תעמוד לפניו ערומה. ימות ואל תעמוד לפניו ערומה" וכו'⁴⁸. והסבירו הראשונים⁴⁹, דאע"פ שיש כאן פיקו"נ לא התירו לו להביט בה ערומה כיון דהוא אביזריהו דג"ע. ומשמע דאסרו לו לראותה בכל גונו, בין הוא בא לראותה ובין היא באה לעמוד בפניו ערומה (וכן דייק "תעמוד לפניו ערומה").

ואם כך יש לשאול – אליבא דתוס', הרי הוא אינו עושה מעשה בראותו אותה והווי ק"ע, ומדוע לא נתיר לו הדבר משום פיקו"נ?

[ובעצם העניין דראייה אינה מוגדרת מעשה – מפורש בדברי החינוך⁵⁰ בלאו "שלא לתור אחר מחשבת הלב וראית העינים", וז"ל: "ואין לוקין על לאו זה... כי פעמים אפשר לעבור על לאו זה מבלי שום מעשה"⁵¹].

ויש לתרץ, שהרי באותו מעשה מה שיתרפא בראותה ערומה אינו בעצם הראייה, דרחוק לומר שבמבט העיניים בלבד יתרפא מחולי המיתה, אלא הכוונה דיתרפא מהסתכלות בה (שכן ראיתי יש מחלקים בין ראייה להסתכלות, ואע"פ דתרווייהו נאסרו למסקנה) והעין רואה והלב חומד ומהרהר הרהורי עבירה ועיי"כ מתרפא, ובאופן שכזה לתוס' אינו מוגדר כשוא"ת, שהרי הוא קם ועושה – במחשבותיו

⁴⁵ דף ע"ד: ד"ה "בן נח".

⁴⁶ סנהדרין דף ע"ד: ד"ה "והא אסתר". וכן בכתובות דף ג': ד"ה "ולדרוש", וביומא דף פ"ב. ד"ה "מה רוצח".

⁴⁷ דעת רבא יבמות נ"ג:

⁴⁸ סנהדרין דף ע"ה.

⁴⁹ רבנו יונה בשערי תשובה שער ג' אות קל"ח, ר"ן (יומא דף ג': בדפי הרי"ף) "ל"ש עבירה גופה ול"ש באבקה של עבירה".

⁵⁰ מצוה שפ"ז.

⁵¹ המהרש"ל טרח לצייר אופן שבו ראייה תוגדר מעשה: "דמשכחת מעשה בראיה כגון שהיתה מכוסה וגילה לראותה". דבריו עסקו בעניין אחר – איסור פנייה אל האלילים. הובא בשדי חמד מערכת למ"ד כלל י"ב, ד"ה "ומדברי הרמב"ם", בשם דברי קובץ על ידי שם.

והרהוריו. ואע"פ שכתבו התוס' ⁵² לשון עושה "בידים", אינו מוכרח שבא לחייב דווקא בעושה באיברי גופו, אלא כוונתם שהוא פעיל, אקטיבי, בקו"ע, בניגוד לאופן של קרקע עולם שהיא סבילה, יושבת ואינה עושה. ונראה פשוט, שאם יצויר אופן בו אדם יכול להרוג את חברו ע"י מחשבותיו ובאו ואנסוהו לעשות כן ואם לאו יהרגוהו – פשיטא דלתוס' בזה ייהרג ואל יעבור, שהרי הוא נחשב קם ועושה אע"פ דאינו בידיים אלא במחשבה ואינו דומה למשליכים אותו על תינוק ⁵³.

כתב בעל המאור ⁵⁴, דיש לגרוס אף בנערה המאורסה "ייהרג ואל יעבור" דווקא, ולא "ואל תעבור" (בלשון נקבה), משום ש"היא קרקע עולם היא ותעבור ואל תהרג".

והרמב"ן במלחמות חלק עליו: "שלא אמר אביי קרקע עולם היא אלא בשאחד אנס אותה לבעלה שמאחר שיכולין לבעול אותה בעל כרחא אם נאמר שתהרג מה הנאה יש לך. אבל משכחת לה שתהרג כשהעלה לבה טינא דאמרינן תמות ואל תבעל לוי".

ובר"ן הוסיף ⁵⁵: "...מה תועיל אם מוסרת עצמה להריגה הרי לא יהרגוהו אלא שיעשו בה מעשה בעל כרחא".

הרי שלא הזכירו בהיתר ק"ע היקש נערה המאורסה לרוצח ולא תלו הדבר אלא בסברא.

והטעם בדבר, שהבינו דהחויב למיתה הוא באופן שיש לפניו מציאות בעלת שתי הכרעות הפכיות: או לעבור העבירה או למסור נפשו, ואז חובתו לבחור באופן של מסירות נפש ולא באופן של עבירת העבירה; אך במקרה שאין בידו לבחור במסירות נפש – כי בע"כ יוכלו שלא להורגו אלא להעבירו את העבירה – הרי בזה אין לפניו מציאות של שתי הכרעות בידו וממילא לא באנו כלל לדין ייהרג ואל יעבור ויכול לעבור העבירה.

לפי התוס', היתר ק"ע הוא בסופו של דבר גזה"כ – מהיקש נערה לרוצח – והוא מתיר דווקא לש"ד ולג"ע, אולם לשיטת הרמב"ן וסיעתו, היתר ק"ע זהו היתר מתוך טעם וסברא, ומועיל להתיר כל ג' עבירות – אף ע"ז, וכן מתיר כל לאו אחר בפרהסיא ובשעת השמד.

ע"פ שיטה זו כתב הר"ן ⁵⁶, דכל מצות עשה לא שייך בה דין ייהרג ואל יעבור, שהרי יכולים הם לבטלה ממנו בע"כ ע"י שיניחוהו בבית האסורין ותיבטל מאליה. וכך מיישב הנימוק ⁵⁷ את המעשה ⁵⁸ באלישע שחלץ תפילין מראשו כשראה הקסדור בא, ואע"פ דהיתה שעת השמד והיה צריך ליהרג על כך.

אך יש לשאול, דמצינו במעשה דרב כהנא ⁵⁹ שתבעה אותו מטרוניתא לג"ע ועלה להר והפיל עצמו לקרקע, וכן במעשה של רבי צדוק, ושם לא היתה להם דרך שלא לעבור העבירה, כי מדובר שהיתה אישה חשובה ויכלה לכוף אותם בע"כ, ואם כן היו יכולים לעבור ולא ליהרג.

⁵² סנהדרין דף ע"ד: ד"ה "והא אסתר".

⁵³ והדבר פשוט לפי הסברנו בריש המאמר אות א', שהרי הוא מכריע בין הנפשות, שזהו האיסור.

⁵⁴ פסחים דף ו'. בדפי הר"ן.

⁵⁵ בחידושים על סנהדרין דף ע"ד: ד"ה "והא אסתר".

⁵⁶ שבת דף כ"ב: בדפי הר"ן.

⁵⁷ סנהדרין דף י"ז: בדפי הר"ן.

⁵⁸ שבת דף מ"ט.

ועוד קשה, הרי מסרו נפשם **ביד עצמם** ולא ביד האנסים, ואם כך צריך לנהוג, הרי שוב הווי בידו לבחור בין לעבור או ליהרג, ובכל מצב מחויב למסור נפשו ביד עצמו ויועיל לו שלא לעבור, ובטל טעמם של הרמב"ן והר"ן!

ויש ליישב על ראשון ראשון; דרב כהנא ורבי צדוק חששו, שכשיפלו ביד אותה מטרוניתא ויאלצו לבוא עליה – הרי "אין קישוי אלא לדעת"⁴⁷ ואז נחשב שעושים מעשה⁶⁰, וכל דברי הרמב"ן והר"ן הם דווקא בשאינו עושה מעשה, אך בעושה מעשה אסור, והטעם ברור – שהרי לעולם אין ביד האנס לעשות את עצם מעשהו של האנס בע"כ.

ועדיין קשה באישה, דאינה עושה שום מעשה – ומדוע שלא תאבד עצמה לדעת ותינצל מהעבירה וממילא שתי ההכרעות בידה ואינה בהיתר ק"ע? וקשה לומר דאה"נ, באסתר דווקא אמרי ק"ע כיון שאף לאבד עצמה לדעת לא יכלה – שהרי הראשונים אמרו היתר ק"ע על הכלל של ייהרג ואל יעבור ולא רק לגבי אסתר, ולא חילקו בין יכול להינצל מהעבירה ע"י התאבדות לבין אם לאו.

וע"פ דברי רבנו יונה⁶¹ סרה הקושיה: "...ועוד איך יעלה על לב להביא ראייה מאותן ב' מעשים, שהרי ר' צדוק ורב כהנא הם עצמן היו ממיתין עצמן, וכגון אלו לא מצינן בשום מקום... ויהרג ואל יעבור כזה לא נמצא בשום מקום בתלמוד. ור' צדוק ור' כהנא סמכו על הנס או שהיו יודעי שלא ימותו בכך", כלומר, שאכן האפשרות להתאבד אינה דרך שמחויבת עליו – וממילא אין לפניו שתי דרכים⁶².

ב) בדיוק בלשונו של הרמב"ן⁶³: "שמאחר שיכולין לבעול אותה" וכו', משמע דעצם האפשרות של האנס לאונסה לעבירה בע"כ היא גורם ההיתר להיחשב ק"ע. וא"כ לא נשלל מדבריו, שאפילו כשברור שלא יאנסוה לכך אלא יהרגוה – בכ"ז הווי היתר ק"ע.

אלא שבסוף דבריו כתב: "...עד שלמדתי מדברי רבינו חננאל ז"ל שכך אמר הכתוב הנערה הזאת שנאנסה פטורה שהיא דומה באונס שלה לרוצח וראוי לה ליהרג ואל תעבור אבל משתפשה זה ונתחזק עליה אין לה חטא מות" וכו', ומשמע דהנערה פטורה רק "משתפשה זה ונתחזק עליה". מה הכוונה?

האם נתכוון שרק כאשר אונס אותה בגופה בכח היא פטורה?! והרי בריש דבריו אמר (הרמב"ן), שאף באינס לרציחה יכולה לעבור ולא ליהרג, ולא רק כשאונס בגופו בכח לעבירה.

אלא שבדברי הר"ח עצמו כתב כך⁶⁴: "אם יאמר לה (=לנערה) הישמעאלי השמעני לי ואם לאו הנני הורגך תהרג ואל תשמע לו. ואם תפסה ונתחזק עליה אין לה חטא מות" וכו'. מוסבר דמתי צריכה ליהרג?

⁵⁹ קידושין דף מ'.

⁶⁰ עי' המאור דף י"ח. בדפי הר"ן.

⁶¹ סנהדרין דף ע"ג (מובא בקובץ הערות סי' מ"ח, אות ח').

⁶² ואמנם הריב"ש (בש"ת, סי' שפ"ז) חלק: "אדרבה אם היה בידה להנצל מן העברה בשתמסור עצמה למיתה, תהרג ואל תעבור... וכל אונס שהוא כיוצא בו שא"א לאדם לקיים המצוה בשום פנים מחמת אותו אונס ואפילו אם ירצה למסור עצמו למיתה, אנו למדין משם (=מנערה המאורסה) שהוא פטור, לא במי שיכול לקיים המצווה" וכו'. וא"כ צ"ע.

⁶³ מלחמת ה', פסחים, דף ו'. בדפי הר"ן.

⁶⁴ פסחים דף כ"ה:

כשאומר לה "השמעי לי ואם לאו הנני הורגך" – היינו, שברור שלא יעשה בה העבירה בע"כ ולכן הרי הבחירה בידה בין לעבור לבין ליהרג. כלומר, אף **שלא ברור** אם בידה למסור עצמה וליהרג ושלא תעשה העבירה (אלא תיעשה בה העבירה), כבר אז זה מוגדר כמציאות של ק"ע ומותר. רק כאשר ברור שמוכנותה למסור נפשה תמנע את העבירה, שאם לא תיענה לו יהרוג אותה, אזי צריכה למסור נפשה.

וכך עולה מלשון הנימוי בסנהדרין⁶⁵: "...שהרי אפשר שאפילו תמסור עצמה יכופו אותה לדבר עבירה" וכו', היינו כל ש"אפשר", אע"פ דאינו ברור ודאי שיכופו אותה לעבירה – תעבור ואל תיהרג, ואע"פ שיש כאן ספק שמא יכולה שלא לעבור העבירה ע"י מסירות נפשה בכ"ז מוגדר הדבר כק"ע ומותרת לעבור.

אמנם מדברי הר"ן⁶⁵ משמע יותר מכך: "...הרי לא יהרגוה אלא שיעשו בה מעשה בעל כרחיה" וכו' – כלומר כיון **שודאי** שלא יהרגוה אלא ודאי שתיעשה בה העבירה, לכן המציאות מוגדרת כאינה בעלת בחירה אלא כק"ע ומותר.

ד

בפתחי תשובה⁶⁶ הביא דברי ספר משנת חכמים (בפתיחה להלכות עבודת כוכבים): "שנסתפק אי דוקא בכה"ג שאמרו לו שיעבור ואם לא יהרג, הוא דאמרינן שיעבור וא"י כיון דאונס רחמנא פטריה כו', אבל אם באים עליו להרגו מחמת איזה דבר ואינם באים לכופו אותו לד"ע (=לדבר עבירה), חלילה לו לומר שיציל ממות נפשו שיעבור איזה דבר, דלא מקרי אונס כה"ג מה שרצונם להורגו כיון שאין דעתם לכופו לד"ע. או לא שנא כיון דק"ל דאין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש ואף ספק פקוח נפש משום דכתיב וחי בהם...".

מהם צדדי הספק?

ראשית יש לשאול שאלה יסודית בעצם העניין – הרי כתוב מפורש אומר "ולנערה לא תעשה דבר"⁶⁷, ולמדנו מכך שהתורה פטרה אדם העושה עבירה מתוך אונס. א"כ מה החידוש ומה הצורך בהיתר לעבור ולא ליהרג, הרי האדם אנוס לעבור ו"אונס רחמנא פטריה"?

אלא שאין זה בדיוק אונס כבנערה, שהרי באונסים אותו לעבור באיום שאם לא יעבור ייהרג, אין זה אונס באיבריו, שמוכרח הוא לעבור העבירה. בארוסה שתפסה ואנסה – זהו אונס **שבגופו** ובזה אמרה תורה דאונס פטור, אך כשאומר לו עבור ולא תיהרג – הרי בידו **הבחירה**, אם ירצה שלא לעבור לא יעבור, ומה שעובר הרי זה מרצונו ממש אלא שעושה מפחד המיתה.

ולכן צריך לחדש "וחי בהם", שאף שעושה מרצונו – כיון שהדבר נעשה מפחד מיתה קמ"ל התורה דנחשב כאונס. במילים אחרות: האיום להורגו הוא כ"כ גדול ומפחיד, שמחדשת התורה כי האדם ככפוי לעבור העבירה. הרגש הטבעי ברצון לחיות הוא רגש שכופה את האדם כ"כ חזק עד שהוא כאילו אנוס בגופו ממש לעשות העבירה.

⁶⁵ דף י"ז: בדפי הר"ף.

⁶⁶ יו"ד סי' קנ"ז, ס"ק ב'.

⁶⁷ דברים כ"ב, כ"ו.

זהו צד אחד של הבנה. מאידך, מסתפק בעל המשנת חכמים, שאולי אין ההיתר מצד שהאדם אנוס אלא מצד שיש כאן הצלת נפשות שהיא דוחה את כל התורה, שעדיף לפני המקום שיעברו על מצוותיו ולא שיאבדו נפשות מישראל.

[ניתכן לומר, דיש כאן מצות עשה של שמירת הנפש "וחי בהם", דהוא עשה דדוחה ל"ת של העבירה. ועיין בקובץ הערות⁶⁸ שדן בטעם זה].

הנ"מ בין שני צדדי הספק היא, בכגון שאומרים לו לעבור עבירה ואם לאו יהרגו את חברו; דלטעם שההיתר הוא משום שנחשב אנוס מפחד המיתה – הרי בכאן אינו אנוס ואסור לו לעבור, אולם לטעם שההיתר הוא משום הצלת נפש – מה לי נפשו מה לי נפש חברו, ויעבור ויציל נפש חברו.

ועוד נ"מ, המובאת בדברי המשנת חכמים עצמו, במקרה שלא אונסים אותו לעבור עבירה אלא רוצים להורגו אך יכול להינצל ע"י שיעבור עבירה, האם באופן כזה מותר לו לעבור?

מצד פיקו"נ – הרי יהא מותר, שכן מציל בזה נפשו, אולם מצד שהוא אנוס – הרי אינו אנוס לעבור את העבירה ואין כנגדו תביעה לעבור עבירה, אלא שהוא חפץ להציל עצמו מיוזמתו ע"י עבירה, ומדוע שיותר לו לעבור.

וראיה לכך, מדין אחד שאנסוהו למכור להם קרקע ואם לא ימכור יהרגוהו, שהדין בזה⁶⁹ שלא אומרים שגמר להקנות אלא עד שיקבל דמים מיד הלוקח. אבל אם אנסוהו להריגה ואינם תובעים ממנו כלום אלא שהוא רוצה ליתן להם קרקע בשביל לרצותם שלא יהרגוהו – בזה אף ללא דמים גמר ומקני.

מכאן, שכאשר הוא מעצמו מציע ו"מתנדב" לתת את השדה ללא כל תביעה מצד האנסים, אזי אע"פ שמגיעו הם מצד הצלת נפשו – אין זה מוגדר אנוס בדבר אלא רצון, והווי דעת מקנה, ולכן אין מעכבת נתינת המעות לצורך גמירות הדעת. רק כשהתביעה כלפיו היא על ביצוע המכירה – צריך נתינת מעות בכדי לומר שגמר ומקני.

כך גם בעבירה: כשאין תובעים אותו כלל לעבירה אלא הוא מעצמו מתנדב לעבור עבירה בשביל להינצל – אין זה מוגדר אנוס, אע"פ שעשה זאת ממניעים של פחד המיתה. אמנם, אין זה אומר שיהרג ואל יעבור, שהרי על צד הספק השני – דההיתר משום פיקו"נ – אע"פ דאינו מוגדר אנוס עדיין יהא מותר.

וכן עולה מהמשנה בכתובות דף כ"ו:

"האשה שנחבשה בידי עובדי כוכבים... על ידי נפשות אסורה לבעלה". ופירשו בתוס'⁷⁰: "אסורה לבעלה – היינו אפילו לבעלה ישראל דחיישינן שמא נתרצת כדי למצא חן שלא יהרגנה", שהרי הדין שא"א הנבעלת לאחר ברצון נאסרת על בעלה. והסביר דבריהם הריטב"א⁷¹: "הן מפקירות עצמן אליהן ונבעלות

⁶⁸ יבמות סי' מ"ח.

⁶⁹ ב"י חו"מ סי' ר"ה סע' י"ב. עי' אבנ"ז אה"ע, סי' ט"ו.

⁷⁰ ד"ה "ועל ידי נפשות".

⁷¹ ד"ה "מתני' האשה שנחבשה".

ברצון כדי שלא יהרגו", הרי שאע"פ שנבעלה לעכו"ם מפחד שמא יהרגה – נחשב הדבר כנבעלה מרצון ולא מאונס, כיון שעשתה כן להצלת עצמה ללא תביעה מצד האונס, ולכן נאסרת לבעלה ישראל⁷².

נחלקו רבנן ור"מ בגמרא⁷³ בשטר שעדים החתומים בו קיימו חתימות ידיהם אך אמרו שהיו אנוסים אונס נפשות לחתום על השטר, ובעצם השטר אינו אמת: רבנן אומרים, שהם נאמנים משום שהפה שאסר (=קיים את חתימתם) – הוא הפה שהתיר (=שאמרו שחתמו באונס), ור"מ סבר שאינם נאמנים, ומדוע?

"אמר רב חסדא: קסבר ר"מ עדים שאמרו להם חתמו שקר ואל תהרגו יהרגו ואל יחתמו שקר"⁷⁴. כלומר, מסביר רב חסדא שאסור לאדם לעבור על עבירה אפילו בשאר עבירות (במקרה זה – גזל) גם כשיש בזה פיקו"נ, ולכן כאן – שהעדים אומרים שהם בכ"ז עברו וחתמו שקר – הרי מודים שעשו שלא כדין, והרי הם משימים עצמם רשעים ופסולים להעיד. לכן מתייחסים רק לעדות הכתובה בשטר ולא לדבריהם שהיו אנוסים.

"אמר ליה רבא: השתא אילו אתו לקמן לאמלוכי אמרינן להו זילו חתומו ולא תתקטלון?! דאמר מר: אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש אלא עבודת כוכבים וגלוי עריות ושפיכות דמים בלבד"⁷⁵.

ולכאורה דעת רב חסדא אכן תמוהה מאוד – וכי אסור לאדם לעבור אפילו בשאר עבירות במקום פיקו"נ (וכמו שמקשה עליו רבא)?⁷⁵

ועוד קשה על רבא עצמו, שכאן אמר שבג' עבירות – ע"ז, ג"ע וש"ד – בכולם ייהרג ואל יעבור, ואילו במסכת ע"ז⁷⁶: "אמר רבא: הכל היו בכלל ילא תעבדו", וכשפרט לך הכתוב 'וחי בהם' ולא שימות בהם יצא אונס" וכו'. ומוכח שם, דבע"ז בצינעא יעבור ואל ייהרג כבשאר עבירות (בפרהסיא ייהרג כבכל עבירות), ואיך זה שכאן סתר דבריו דבכל ג' העבירות ייהרג ואל יעבור גם בע"ז?! (ובתוס' דידן³⁸ תורף בדרך אחת, עיי"ש).

ומבאר בעל הפלאה⁷⁷:

⁷² והרמב"ן (שם ד"ה "מתניתין האשה שנחבשה") חלק על תוס', דס"ל דכל ריצוי שמחמת הפחד מותרת לישראל – ומה כוונת דבריו? האם הבין דזה מוגדר אונס ולא רצון ולכן מותרת לבעלה? א"כ אתי שפיר שהקשה על המאור מהמקרה שהעלה ליבו טינא – דס"ל להרמב"ן, דאף בעובר מרצונו בכדי להינצל נחשב אונס, וא"כ ל"ש אנסוהו על העבירה ואיימו עליו בהריגה ל"ש אנסוהו על ההריגה ורוצה להינצל ע"י עבירה, הווי דינו אונס. ע"ע לקמן בהמשך המאמר.

⁷³ כתובות דף י"ח:

⁷⁴ שם י"ט.

⁷⁵ וברמב"ן (דף י"ט. ד"ה "רב חסדא") הביא יש אומרים שר"מ סבר כברייתא חיצונית, שאף על הגזל ייהרג ואל יעבור. ונראה ע"פ מפרשים המביאים דבריו שכוונתו של הרמב"ן לתוספתא בשבת סוף פרק י'. אלא ששם לא נכתבה תוספת זו ולא מוזכר כלל שאף על הגזל ייהרג, ויתכן שהיתה להם גירסה אחרת. עכ"פ מצאתי בירושלמי (שבת פרק י"ד, סוף הלכה ד'): "לא סוף דבר בשאמר לו הרוג את פלוני, אלא אפי' חמוס את פלוני". ועי"ש במפרשים, דנחלקו האם משום גזל או משום ש"ד ואכמ"ל. ובשור"ת מהר"ם ש"ק (י"ד, סי' שמ"ז) כתב על הגזל את חברו שווה פרוטה, שכאילו נוטל נשמתו ממנו – היינו מדין ש"ד.

⁷⁶ דף ב"ד.

⁷⁷ דף י"ט. ד"ה "תוס' ד"ה דאמר מר".

רב חסדא ורבא⁷⁸ נחלקו בשני צדדי הספק של המשנת חכמים שהבאנו לעיל.

רב חסדא ס"ל שההיתר לעבור ולא ליהרג הוא מצד שהוא כאנוס, ומעמיד המקרה בעדים במציאות שהאנוסים איימו עליהם בהריגה ולא תבעו אותם לחתום, אלא שע"י שיחתמו יוכלו להינצל מההריגה. כיון שאין כאן אונס על העבירה עצמה לחתום שקר אלא רק אפשרות להינצל – בזה ס"ל לרב חסדא שיהרג ואל יעבור בכל העבירות, כיון שאינו מוגדר אנוס! לכן אע"פ שמדובר באיסור גזל גרידא – ייהרג ואל יעבור. ומה שאמרו שבכל עבירות שבתורה יעבור ואל ייהרג (חוץ מג' עבירות) זהו דווקא במציאות שאנוסים אותו לעבירה באיום הריגה.

ורבא ס"ל כהצד השני שבספק המשנת חכמים, שטעם ההיתר לעבור הוא משום הפיקו"נ, ולכן אף שאינו תובעו לעבור – כל שיכול להציל נפש (בין שלו ובין של אחר, כנכתב לעיל) יעבור ואל ייהרג.

ועפ"ז מיושבת הסתירה ברבא. נאמר: מה שאמר כאן, **שבכל** ג' עבירות ייהרג – זהו משום שאין אנוסים אותו על העבירה עצמה, ומה שאמר במסכת ע"ז⁷⁹ – שבע"ז יכול לעבור – מתייחס למקרה שאנוס אותו על העבירה עצמה, שבאופן זה ישנו הלימוד של "וחי בהם" – ולא שימות בהם" (ובש"ד, אף אם יש "וחי בהם", סו"ס משום 'מאי חזיתי יהיה אסור, וגי'ע הוקש לש"ד).

לסיכום: לרבא – במקרה של אנוס, שכופין אותו לעבור, מותר אף לעבוד ע"ז, ובזה יש פסוק היתר "וחי בהם". במקרה שאינו אנוס, ההיתר הינו רק מצד פיקו"נ, ורק שאר עבירות מותרות;

ולרב חסדא – כשאנוס אנוס אסור בכל, בין בג' עבירות ובין בשאר עבירות. מה שהותר זה רק במקרה של אונס על העבירה עצמה.

ועל פניו נראה, שמחלוקת רבא ורב חסדא זו מחלוקת רבי יוחנן ורבי ישמעאל בסנהדרין⁸⁰.

שהרי "א"ר יוחנן משום ר"ש בן יהוצדק: ... כל עבירות שבתורה אם אומרין לאדם עבור ואל תהרג – יעבור ואל ייהרג, חוץ מעבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכות דמים... א"ר ישמעאל: מנין שאם אמרו לו לאדם עבוד עבודת כוכבים ואל תהרג מנין שיעבוד ואל ייהרג? תלמוד לומר: 'וחי בהם'...". נעמיד מחלוקתם באנוס לעבירה, ואז רבא כרבי ישמעאל – שבאנוס יש היתר "וחי בהם" שהוא מתיר אף ע"ז, אך בפיקו"נ בלא אונס היא מותר רק בשאר עבירות, ורב חסדא – שסובר שבאנוס יעבור חוץ מג' עבירות ובפיקו"נ לא יעבור כלל – זה כדעת רבי יוחנן.

ונדייק עוד מלשונם בסנהדרין: "אם אומרין לאדם **עבור**... אמרו לו לאדם **עבוד**...", שהמשמעות היא שהתביעה ממנו היא לעבירה – שדווקא בזה הווי אנוס ויעבור (בשאר עבירות), אך בחולאים גרידא אסור בכל, אף בשאר עבירות. לעומת זאת, דברי רבא בכתובות: "אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש אלא" וכו', שמשמע שאין כאן אונס לעבירה אלא סכנת נפשות.

ועוד יש לדייק מהמקרה במרי דוראי²⁹ שאנסו לרצוח, היינו שאנו עוסקים באנוס לעבור העבירה. אלא שאם כך, יוצא שקביעת ההלכה אינה כרבי יוחנן ואינה כרבי ישמעאל, שהרי פסק הרמב"ם בהלכות

⁷⁸ בכתובות דף י"ט.

⁷⁹ דף כ"ד:

⁸⁰ דף ע"ד:

יסודי התורה⁸¹, דבכל העבירות יעבור ואל ייהרג בין באונסים⁸² בין בחולאים⁸³ מלבד ג' עבירות. ובש"ע פסק לעניין אונסים⁸⁴ ולגבי חולאים הלכה פסוקה היא⁸⁵ שפיקו"נ דוחה כל עבירות שבתורה אפילו שבת ויוה"כ החמורים, מלבד ג' עבירות⁸⁶. והרי חולאים אינם אונס לאדם לעבור עבירה אלא רק שיכול להציל נפשו ע"י עבירה, ובכ"ז הפסק בזה שבשאר עבירות יעבור. וא"כ אין הדין לא כרבי ישמעאל, שהרי מתיר לעבוד ע"ז כשאנסוהו לעבירה, ולא כרבי יוחנן, שאוסר לעבור אף בשאר עבירות כשאינן זה אונס לעבירה גופא.

לכן צ"ל דהבינו בדעת רבי יוחנן דבשאר עבירות מותר לעבור בין באונסים ובין בחולאים, ובג' עבירות אוסר בין בזה ובין בזה.

וע"פ דברינו בדעת רבי ישמעאל מתבארים דבריו ביומא דף פ"ה.

שאלה הגמרא שם: "מניין לפקוח נפש שדוחה שבת?" והובאו שם דעות התנאים והאמוראים החלוקים בעניין, ביניהם דברי רבי ישמעאל שלמד ההיתר מדין הבא במחותרת (ע"ש), ובסוף הדעות הובאה דעת רב יהודה אמר שמואל, שסובר שהותר משום "וחי בהם" – ולא שימות בהם".

וקשה, שהרי היתר זה אינו חידושו של רב יהודה אמר שמואל, שכבר אמרו רבי ישמעאל⁸⁷. וקשה טפי, מדוע נקט רבי ישמעאל עצמו לימוד מהבא במחותרת, ושביק טעם של "וחי בהם" שהוא טעמו שלו. ועיין שם ברש"ש שנשאר בצ"ע בזה.

ולפי מה שכתבנו אתי שפיר – ביומא שאלה הגמרא לעניין פיקו"נ (וכלשון רבא בדף י"ט. דכתובות), ובאופן כזה, שאין אונס לעבור העבירה אלא רק שיכול להציל עצמו ע"י עבירה, בזה לא דרש רבי ישמעאל "וחי בהם" להיתר, ולכן נצרך ללימוד הבא במחותרת⁸⁸.

אלא שקשה, שהרי דברי רבי ישמעאל הובאו בע"ז⁸⁹, ושם מסופר על אדם ובן דמא שמו שהכישו נחש ורצה להתרפאות מע"ז, ולא התיר לו רבי ישמעאל בנימוק שזהו פרהסיא ולא אמרו "וחי בהם" להיתר לעבוד ע"ז אלא בצינעא. ואין זה מובן, שהרי אפילו היה בצינעא היה אוסר עליו רבי ישמעאל, כיון שאין היתר "וחי בהם" בעניין פיקו"נ כלל אלא באנוס⁹⁰!

⁸¹ פרק ה', הלכות א'-ב'.

⁸² שם הלכה ד'.

⁸³ שם הלכה ו'.

⁸⁴ יו"ד סי' קנ"ז סע' א'.

⁸⁵ לעניין שבת – שו"ע או"ח סי' שכ"ח סע' ב'; לעניין יוה"כ – שם סי' תרי"ח סע' א'.

⁸⁶ וכן בסי' קע"ט סע' ז' כתב: "מי שרודפים אחריו נחש ועקרב מותר לחבר (=לעבור בלאו דחובר חבר) כדי שלא יזיקוהו". וכתב עליו הט"ז סק"ד: "משמע מכאן דאם פיקוח נפש תלוי בעבירה שכשעושה עבירה יכול להנצל מותר לו לעשות כן מעצמו עבירה היא".

⁸⁷ סנהדרין דף ע"ד; ע"ז דף כ"ז:

⁸⁸ וע"ע מנחת חינוך, מצוה רצ"ו, אות ג'.

⁸⁹ דף כ"ז:

⁹⁰ ובחולאים היתר דווקא שאר עבירות מלימוד הבא במחותרת, עי' יומא דף פ"ה.

ויש לתרץ, דלרבי ישמעאל אכן מצד האמת אף בצינעא היה אוסר עליו, ומה שהביאו דבריו – ש"יחי בהם" אינו אלא בצינעא – זה ביחס לשיטתו של בן דמא, שסבר שם שמותר לו להתרפאות משום שדרש "יחי בהם" (עיי"ש)! ורק כנגד שיטתו הביאו דברי רבי ישמעאל, וכדרך יאף לשיטתך יהא אסור'.

ועוד יש להבהיר דברי הרמב"ם ע"פ חילוק ההבנות בין אנוס לבין פיקו"נ:

בפרק ה' מהלכות יסודי התורה, הלכה ד', כתב: "וכל מי שנאמר בו יהרג ואל יעבור ועבר ולא נהרג הרי זה מחלל את השם... ואף על פי כן מפני שעבר באנוס אין מלקין אותו ואין צריך לומר שאין ממיתין אותו בית דין" וכו'.

ושם בהלכה ו': "כענין שאמרו באנסין כך אמרו בחלאים. כיצד, מי שחלה ונטה למות... ומתרפין בכל איסורין שבתורה במקום סכנה, חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים... ואם עבר ונתרפא עונשין אותו בית דין עונש הראוי לו".

והקשו⁹¹, מאי שנא דבהלכה ד' כתב דאינו נענש אף שעבר כיון שהוא אנוס, ואילו בהלכה ו' כתב דנענש אם עבר?

ותירץ הפר"ח, דבהלכה ו' הווי מחלה ולא מיתה ודאית וכיון שכך אינו אנוס כ"כ גמור, משא"כ בהלכה ד', שמדובר באנס דהווי מיתה ודאית.

ונראה שיש לתרץ באופן פשוט ע"פ מה שכתבנו לעיל, דבהלכה ד' כיון שהוא אנוס על העבירה קרינן ביה "ההוא" לא אנוס⁹², ואילו בהלכה ו' דהווי חולאים אינו מוגדר אנוס ולכן יענש⁹³.

לעומת כל האמור, נראה כי דעת הרמב"ן חלוקה.

ביחס לשיטת המאור בסנהדרין⁹⁴, שבאנוס האנס לעבור עבירה להנאת עצמו מותר לעבור ולא ליהרג אף בג' עבירות, הקשה הרמב"ן מההוא דהעלה ליבו טינא ומהמתרפא מעצי אשרה שאסורים, והרי שם רוצה לעבור על ג"ע להנאת עצמו ואפ"ה אסור.

ובהגהות הב"ח על מלחמת ה' שם דחה קושייתו, וחילק דשאני התם שאותו שהעלה ליבו טינא רוצה בהנאה מערווה וא"כ רוצה בגוף העבירה, וכן המתרפא מעצי אשרה וכו', אבל אסתר לא היתה רוצה ליהנות מהעבירה אלא שהעכו"ם היה מכוון להנאת עצמו.

וכן בר"ן בפסחים⁹⁵ כותב לחלק כך: "הרי הם רוצים ליהנות באותו דבר שאסרה אותו תורה מחמת ההנאה שבו שהוא עיקר האיסור... אבל אסתר לא היתה מתרצת בגלוי עריות מחמת ענין גלוי ערה אלא להנצל ממיתה".

⁹¹ פר"ח (מובא בליקוטים על הרמב"ם שם, במהדו' שבתי פרנקל).

⁹² כדברי הרמב"ם (שם סוף הלכה ד'): "...שנ' בנותן מזרעו למולך ונתתי אני את פני באיש ההוא, ומפי השמועה למדו ההוא לא אנוס ולא שוגג" וכו'.

⁹³ ועי' אבנ"ז י"ד סי' ט"ו, אות ל"ד.

⁹⁴ דפ"ם י"ז-י"ח. בדפי הר"ף.

⁹⁵ דף י"ח. בדפי הר"ף, אות י'.

ונלע"ד לתרץ דעת המאור, שמה שאמר דבריו זה דווקא שהאנס אונסו לעבור עבירה, שבזה נאמר שאם מניעיו של האנס הם להנאת עצמו אזי מותר להיענות לתביעתו לעבור העבירה. אך בהעלה ליבו טינא וכן במתפא מעצי אשרה וכן במעוברת שהריחה – הרי שם אין כלל תביעה לעבירה, אלא התביעה היא, כביכול, למוות, ולכן ודאי דלא שייך להתיר מטעם הנאת עצמן, שהלא הוא רק באפשרות ההצלה, היינו כל דבר שאדם עושה להציל עצמו הוא נחשב הנאת עצמו!

אלא שסו"ס הרמב"ן הבין, דל"ש אונסים ל"ש חולאים הדין שווה, ולכן אם בזה הנאת עצמן נאסר בג' עבירות – אף באונסים תהא אסורה, ולכן הקשה על המאור. יסוד סברתו של הרמב"ן מצינו בדין נחבשה מחמת נפשות⁹⁷, שסובר הרמב"ן דאינה נאסרת לבעלה ישראל⁹⁸ כיון שאע"פ שנתרצתה להיבעל ע"מ להציל עצמה ממוות "דכל ריצוי שמחמת פחד מותרת לישראל", היינו שמוגדרת אנוסה אף באופן זה ואין לחלק אם אנוסהו לעבירה או שיכול להינצל ע"י עבירה, כל שיש בו פחד מיתה נחשב אונס.

לסיכום:

באונסים אותו לעבור העבירה: בשאר עבירות יעבור ואל ייהרג משום דהווי אונס (ולרבי ישמעאל אף ע"ז יעבור);

בחולאים: לרב חסדא ע"פ ההפלאה – אסור לעבור בכלל וייהרג, וכך מסביר את דעת רבי מאיר בכתובות י"ט.

לרבי יוחנן וכן לרבא ע"פ ההפלאה (ואולי גם רבי ישמעאל) יעבור ואל ייהרג, אך אינו מוגדר אונס אלא שהותר משום פיקוח נפש.

ולכן, הדין באישה שנחבשה שנאסרת על בעלה כיון שהווי רצון.

בג' עבירות שעבר ונתרפא – יענש; רמב"ם.

אך לרמב"ן גם זה נחשב אונס ומותרת לבעלה, וכן דינו שאינו נענש.

⁹⁶ דף ו'. בדפי הר"ף.

⁹⁷ כתובות דף כ"ו:

⁹⁸ והסביר שהמשנה דיברה דווקא כשנפסלת לכהונה, ע"ש.